

Кристијан ОЛАХ¹
 Институт за књижевност и уметност
 Београд

БОГ И ОТЕЛОТВОРЕЊЕ КЊИГЕ²

Динамична међуусловљеност структуралне и семантичке равни романа *Хазарски речник* Милорада Павића

У *Хазарском речнику* могу се разликовати два спирално испреплетена семантичка слоја: текстуални и метафизички, односно „постмодернистички“ и „модернистички“. Првом припада проблем текстуалности, који подразумева и однос према историји, религији и институционализованој моћи, док се у другом реконструишу законитости времена, „истинитост“ јереси и целовита метафизичка, трансцендентна архитектура романа. Када је о структури романа реч, у питању је семантизована равна која, парадоксално, кореспондира преваходно са метафизичким слојем. Такође, треба разликовати *Речник* као роман који читалац држи у рукама, који је тзв. „реконструкција“ истоименог дела из 17. века и „хазарски речник“ као пројекат ловаца на снове, који за циљ има отелотворење Адама на земљи, што би имплицирало својеврсну инверзну апокалипсу. Једном, на питање новинара где је, поред толиких демона, у књизи Бог, Павић је одговорио да је сама књига Бог. Када би до коначне пројекције Адама на земљи дошло, стварању свега „још једном, али на бољи начин“, квалитативном ре-креирању света, уз одсуство Зла, не би избегао само човек, чија је природа полудемонска, већ и Бог. Судбина и природа Бога условљени су субверзивним наумом човека у превазилажењу постављених, онтолошких граница.

Кључне речи: *Хазарски речник*, књига, тело, поетика, постмодернизам, модернизам, текстуалност, метафизика, истина, структура, семантички слој, јерес, Бог

Фигуре *књи́ге* и *шела* јесу две кључне симболичке и семантичке фигуре које не само што прожимају целокупно књижевно дело Милорада Павића, већ га и омеђују – будући да се може рећи да *Хазарски речник* заузима место с једне стране овог опуса, а роман *Друго шело* с друге. Сва остала дела, условно и поједностављено речено, по својим симболичким, семантичким, али и поетичким дометима могу да се сместе у одређени положај на имагинарној оси коју та два романа граде и повезују.

Али, када је о *Хазарском речнику* реч, и његовој, пре свега, поетичкој парадигми, треба имати на уму оно што је до сада најчешће сметано (или прећутано?) у српској и иностраној књижевној критици. Не рачунајући изузетке, симптоматично је да је *једнозначности* у одређивању поетичких претпоставки тог романа основни именитељ који се провлачи у књижевнокритичкој, као и сада већ књижевноисторијској мисли. Свакако да има разлога што се о *Хазарском речнику* говори као о „библији постмодерне литературе“ (Јерков 1996: 150–151), што је, уосталом, констатација са којом се слагао и аутор *Речника*. Међутим, ако се та поетичка једностраност не одбаци, ако се под херменеутичку лупу не постави и онај други поетички слој – досад углавном непримећен, који припада високом

1 kristijan.olah@ikum.org.rs

2 Рад је настао у оквиру пројекта „Културолошке књижевне теорије и српска књижевна критика“, 178013, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

модернизму и који са постмодернистичким слојем остварује одређени вид поетичке равнотеже и прожимања – у том случају остаће нерасветљен читав један важан – ако не и пресудан – семантички потенцијал који овом слоју поетичке равни припада. Јер, Павићев најважнији роман није само „библија постмодерне литературе“, већ једно поетички амбивалентно дело, које осцилира између високог модернизма с једне, и постмодернизма с друге стране.

Насупрот увреженом и скоро догматском интерпретирању *Хазарског речника* као есенцијално постмодернистичког дела, последњих неколико година у српској књижевној критици могу да се примете одређени помаци када је у питању једнозначно поетичко одређење *целине* Павићевог литерарног опуса. Управо се на основу еволутивног пута од фигуре *књиџе* до фигуре *шела*, које имају преовлађујући значај за разумевање не само семантичког већ и поетичког слоја, може наслутити померање – унутар Павићевог дела – од поетике високог модернизма, преко поетике постмодернизма до њеног превладавања у смеру пост-постмодернизма, односно ергодицке књижевности (в. Татаренко 2010: 62). Еволутивни лук поменутих фигура треба да се схвати уз оgradu: реч је о давању *примаша* једној фигури наспрам друге, а не о међусобном напуштању или одбацивању. Као што је у роману *Друџо шело* фигура *књиџе* итекако заступљена, тако је и у *Хазарском речнику* од велике, па и пресудне важности фигура *шела*.

Уочено је, дакле, поетичко померање унутар Павићевог опуса, али не и унутар појединачног дела. Ако се за фигуре *књиџе* и *шела* може рећи да условно и метонимијски осликавају постмодернизам и пост-постмодернизам, које су то фигуре или семантички слојеви на основу којих би се унутар једног романа, као што је то *Хазарски речник*, разграничили и слојеви његове поетичке равни? Наравно да је то немогуће вештачки остварити: амбиваленција двају поетичких слојева подразумева спиралну испреплетеност, међусобну прожетост, а не јасну одељеност њима еквивалентних семантичких слојева.

„Текстуалност“, односно литерарност као таква – представља једну од репрезентативних особина постмодернистичке поетике. Отуда је, логично, фигура *књиџе* централна за тај појам. С друге стране, тражити неки појам који би у себи могао да сажме све особине дифузног и разноликог модернизма и представити га у слици неке фигуре не би било ни нужно ни у целисти исправно, али не и немогуће. Важније је да се уочи постојање оног модернистичког слоја у роману који је до сада у већини случајева измицао критичарском видокругу. А приступ у тај слој – или бар назнаке да та страна поетичке равни и улаз у њу уопште постоје – могуће је уочити тамо одакле проистиче основно, главно питање романа. То је питање које није дато, већ до кога интерпретација треба да дође, руковођена идејом да је читав текст *Хазарског речника* потенцијални одговор или покушај одговора на такво, имплицитно подразумевано питање. Да би се оно смислено и језички артикулисало, потребно је да се изведе из контекста семантичког средишта романа. Несумњиво је – иако је у критици било одређених неслагања око постојања семантичког средишта у *Речнику* – да је хазарска полемика такво тражено средиште (в. Ахметагић 2006: 14–15). Хазарска полемика је семантичко и референцијално средиште *Хазарског речника* јер се у њој сустичу и из ње произлазе сва релевантна питања – па и оно централно – без чијег се разумевања – не у виду одговора, већ у виду важности питања као таквог – не може у потпуности расветлити миленијумско трајање хазарске драме.

Структурна децентрираност и фрагментарност, доведене до крајњих могућности у Павићевом „роману-лексикону“, основни су узрок олаког смештања тог

дела у корпус постмодернизма. Многобројна питања која у вези са полемиком могу да се поставе, као и она која из ње производе – а енциклопедична структура романа је један покушај давања одговора на њих – садрже *метафизичку* основу као заједничку. Другим речима, заједнички им је проблем *истинитости*. Од питања – „У коју су веру прешли Хазари?“ – следи питање – „Која је вера истинита?“ Модерној категорији метафизике, како ју је Ихаб Хасан схематски представио, супротстављена је постмодерна категорија ироније (в. Хасан 1983: 457). Али, да ли су сва потенцијална питања иницирана хазарском полемиком, убрајајући у њих и питање форме, односно структуре романа, обележена иронијским односом према метафизичком проблему истинитости? Да ли је једини могући – и то постмодернистички – одговор на поменуто питања изјава једног од ликова из романа који каже да је „истина само један трик“ (Павић 201: 180)? Наравно да је могуће да се метафизичким проблемом истине бави један постмодернистички роман, и то употребом ироније у најширем смислу значења поменутог појма. Али да ли је то случај и са *Хазарским речником*?

Основно и централно питање Павићевог романа, пилатовско по пореклу а онтолошко по смислу, гласи: *Шта је истина?* Унутрашња напетост тог питања потиче од фигуре одсуства – која је једна од пресудних фигура за разумевање *Речника*, а односи се на положај Хазара у историји. Оно што је у поменутом питању ишчезнуло, али је потенцијално присутно у историјској, културној и религиозној свести, јесте субјект, личносни потенцијал истине, наспрам њеног објективизованог испољавања. Раздвајање истине на њено *ишћа* и на њено *ко* омогућује да се разграничи мала, „текстуална“ „истина“ од велике, „метафизичке“ Истине.

У *Хазарском речнику*, осим „текстуалног“, постмодернистичког семантичког нивоа постоји и „метафизички“, модернистички ниво, у којем се проблем истине разрешава у смеру откривања субјекта, а не иронијским односом према могућностима властите објективизације. Другим речима, у Павићевом роману постоје два напоредна семантичка и поетичка тока, међусобно спирално испреплетена: први, који прати траг „метафизичке“ Истине, њено *ко*, и други, који прати траг „текстуалне“ „истине“, њено *ишћа*. На основу анализе романа може се закључити да први, „модернистички“ слој следи ону значењску линију по којој се „метафизичка“ Истина *вере* указује као трансцендентна, самолегитимизујућа, надинституционална, надтекстуална, надрелигијска и надисторијска, док други, „постмодернистички“ слој следи домете „текстуалне“ истине, која је конструисана, интерпретативна, институционална, *религијска*, званична и историјска.

Шта то конкретно значи? Ако се накратко остави по страни онај слој романа – постмодернистички – у којем се, између осталог, потеже питање улоге религија као и других механизма институционализоване моћи у историји и у којем доминира *историјска* фигура одсуства – реч је поглавито о самим Хазарима – указује се читав један нови и неистражен метафизички слој, прожет са претходним, али у којем се питање или проблем истине разрешава у једном парадоксалном, истовремено активном боготражитељском али и субверзивном напору. У овом слоју, кад је реч о Божјој инстанци, влада – може се рећи – *метафизичка* фигура одсуства, за разлику од историјске у претходном. Како је Божја инстанца у *Хазарском речнику* сазнајно нестабилна, коначна Истина у роману јавља се као онтолошка упитаност. Одговора нема: управо немогућност да се метафизичка Истина сазна нагони један део ликова романа – хазарске ловце на снове и истра-

живаче хазарског питања – да учине хибрис и да субверзивном делатношћу прикупљања снова на место фигуре одсутног Бога сместе фигуру *шела*.

Фиктивни свет *Хазарског речника* неререференцијалан је у односу на читаочеву, ванлитерарну стварност, и то не само зато што је фиктиван, већ што у њему владају квалитативно другачије природне и физичке законитости. Пресудна разлика свакако је она која се односи на концепцију времена у роману. У *Речнику* влада кружно, циклично, митско време, и то не једино на плану појединчевог промишљања или интерпретације сопственог животног положаја, већ и на плану делатног, оспољеног искуства. Митско време за собом не повлачи само уплив фантастичког и гротескног материјала, већ, будући нелинеарно и аисторијско, оспорава темеље званичних религија у хазарском спору – хришћанства, јудаизма и ислама. Парадоксални пут јереси, који извире из поменутих религија, указује се, у фиктивном свету *Речника*, као *истинитији* у метафизичком смислу, него што су то саме религије. „Метафизичка“ истинитост јереси, наспрам лажних, „текстуалних“ истина религија, огледа се у томе што на основу њихових учења – а то су учења о Адаму, брату Христовом, Адаму Кадмону и Адаму Руханију, којима треба придодати веровање о хазарском богу соли – може да се ослика читава једна метафизичка архитектура овог романа, која подразумева важна теогонијска и антропогонијска питања, пресудна за разумевање његове целине.

Анализа јеретичких учења показује да формална структура *Речника*, односно подела на три књиге – Црвену, Зелену и Жуту – нема искључиво формални, већ дубоко семантички значај. Формална подела на три књиге унутар романа не одсликава само немогућност спознаје заједничке „текстуалне“, историјске и религијске истине, јер таква истина је увек подељена и зависна од перспективе субјекта и датог историјског и религијског тренутка, већ она такође проговара нешто и о „метафизичком“ проблему истине. Макро-структура романа, тј. подела на три књиге, не представља толико питање романескне форме (и њене иновације), колико у себи подразумева један снажан и препознат семантички потенцијал. Ако је тачно да форма романа указује на немогућност сазнања „текстуалне“ „истине“, она исто тако указује на путеве спознања „метафизичке“ Истине. То значи да формална, структурна – може се додати постмодернистичка – раван *Хазарског речника* кореспондира, парадоксално, превасходно са метафизичким, тј. модернистичким значењским слојем.

Формалну, структурну раван треба сагледати не само на макро- већ и на микро-плану. Формална, текстуална неселективност, „енциклопедијски сређени нред“ (Пијановић 1998: 148) Павићевог „романа-лексикона“ не подразумева у свом фону, како би се испрва помислило, децентрираност „метафизичке“ семантичке равни и расточену и декомпоновану слику света. Ако макро-структура улази у дијалог првенствено са „метафизичким“ слојем *Речника*, микро-структура упућује на „текстуални“ проблем сазнања и приступа феномену истине. Али, фрагментарност „текстуалне“ „истине“, која се читава на формалном микро-плану романескне композиције, нема за циљ да оспори приступ „метафизичкој“ Истини, већ да га отежа, но не и у потпуности онемогући. Ако се тај аспект микро-структуре има у виду, онда постаје јасно, након интерпретације романа, да структурна функционалност нема искључиво формалну природу, већ и дубоко семантичку. Зато би план структуре *Речника* требало да се сагледа у истом контексту у којем делују демонска бића, која се супротстављају плану хазарских ловаца на снова да се прикупљањем снова отелотвори Адам на земљи.

Као што је формална, макро-структура овог романа троцентрична, као што је и сазнајно, „текстуално“ *шита* истине троцентрично, исто се може рећи и за искуствено, „метафизичко“ *ко* истине. Духовна, трансцендентна, метафизичка архитектура фиктивног света Павићевог романа подразумева суштинску теогонијску троцентричност: изнад и испод појавног, материјалног света постоје три небеска и три подземна света; постоје, дакле, три Бога и три владара пакла. Та три надматеријална света, при том, нису хришћански, муслимански или јеврејски у оном смислу који проповедају три званичне религије, већ псеудо-хришћански, псеудо-муслимански и псеудо-јеврејски; учење које о њима најбоље сведочи није изложено у догмама тих религија већ у њиховим јересима. За разлику од три ипостаси у хришћанској догми о Светој Тројници, чије јединство лежи у љубави као животном и покретачком начелу, јединство које несумњиво постоји у *Речнику* између три оделита наднаравна света – као пример могу да послуже припадници једног, на пример хришћанског света, који након земног живота не испаштају у хришћанском паклу, већ у муслиманском или јеврејском – ово јединство, дакле, опстојава на сукобу као темељном гаранту вечног светског поретка. Управо равнотежа снага између три сукобљена и међусобно непомирљива света омогућује њихову мирну „тријумвиратску“ коезистенцију. Уместо у љубави „неливено сливених“ и „нераздељено раздељених“ ипостаси, у *Речнику* су ипостаси нејединствено јединствене и непомирено помирене. Светски поредак се, колико год то било противречно, темељи на супротности и раздору. Да би се он очувао, мора се очувати „метафизичка“, али и „текстуална“ непомирљивост, односно, морају да се ограниче и *искуство* и *сазнање* субјекта. Онај Други мора да остане Други, противник, непријатељ; сваки покушај нивелисања разлика угрозио би темеље поретка. Зато склапање „хазарског речника“ на земљи није само јеретички, већ по светско устројство дубоко субверзивни и рушилачки наум.

Јер, „хазарски речник“, као пројекат хазарских ловаца на снове, треба разликовати од две истоимене књиге: прве, која се накратко појавила у седамнаестом веку у Прусској и која представља имагинарни палимпсест или претекст другој, Павићевој тзв. садашњој реконструкцији. Тај пројекат, који су зачели хазарска принцеза Атех у намери да се свет роди „још једном, али на бољи начин“ (Павић 2001: 36) и њен љубавник – свештеник хазарске секте – Мокадаса ал Сафер, подразумева прикупљање свих снова досад одсањаних. Снови би, по учењу трију јереси, требало да чине сновидовно и мистично тело Адама. Да би се то остварило, мора се сакупити материјал из сва три, тзв. хришћанска, муслиманска и јеврејска света, јер само тако субјект може да упозна и ону другу двојицу. Тек обједињени материјал довео би до стварања Адама на земљи. Али, за то је потребан изузетан искуствени и сазнајни напор, односно својеврсни хибрис, што указује да се *Хазарски речник* може сместити и у контекст традиције Bildungs-романа.

Снови, како год били схваћени у јересима о три Адама, представљају не само врхунско, већ и *истинијше* стање егзистенције. Само у сну, према тврђењу јереси о Адаму Руханију, субјект може да се приближи „метафизичкој“ Истини (Павић 2001: 191). Покушај обједињења снова човечанства помоћу пројекта „хазарског речника“ подразумева успостављање наведеног врхунског стања егзистенције као мерила свеопштег, широко схваћеног поретка. Овим пројектом субјект би био ослобођен тескобног осећања безизлаза и спутаности инициране урођеношћу у законе митског времена. Испуњењем пројекта „хазарског речника“ остварио би се циљ ослобађања субјекта *из* или *од* времена, односно, субјект би, на неки начин, „овладао“ временом. Али, премда је у фиктивном свету веч-

ност Божја, а време ђавоље природе, јер оно потиче из подземља, тзв. „овладавање“ временом подразумевало би и „овладавање“ Злом. На тај начин дошло би до поништења не само митског времена, већ и Зла као темељног покретачког принципа фиктивног троцентричног света. Управо зато се у роману, како би одбранила себе и своје постојање, демонска бића супротстављају хазарским ловцима на снове и истраживачима хазарског питања. Такође, дошло би до квалитативног ре-креирања читавог светског поретка, до стварања свега „још једном, али на бољи начин“, до својеврсне инверзне апокалипсе. Како је човекова природа двострука, и божанска и ђавоља, сходно манихејско-гностицим идејама које су заједничке за све три јереси, последице отелотворења Адама на земљи захватиле би и саму људску природу. Напоследку, захватиле би и Бога, односно све три Божје инстанце фиктивног троцентричног света, будући да се њихове творачке енергије испољавају тек у садејству са демонским принципима. Човекова моћ да хазарским пројектом прикупљања снова измени читав васељенски домострој, никада, чини се, у историји књижевности, није била већа него у Павићевом *Хазарском речнику*. У том роману чак је судбина и природа Бога условљена субверзивним наумом човека у превазилажењу постављених, онтолошких граница.

Милорад Павић је у једном интервјуу, уз опаску новинара да се у *Хазарском речнику* срећу све сами ђаволи, и на питање где је у тој књизи Бог, одговорио да је сама књига Бог (в. Павић 1991: 239). Иако је ова ауторова опаска бременита значењем, толико да, истргнута из контекста, може да подразумева све или ништа, не би ваљало да буде у потпуности заобиђена у интерпретацији романа, бар кад је у питању његово поетичко одређење. Осим фигуре *књиџе*, као метонимијске ознаке за постмодернистички слој *Речника*, и фигуре *шела*, која предвиђа ону поетику која ће наследити или је већ наследила постмодернизам, у циљу стварања једне поетичке тријаде којом би био обухваћен не само тај роман већ и читав Павићев књижевни опус, поменутим двема фигурама могла би се придружити и трећа, фигура *Боџа*, која би не само обухватила модернистички слој романа, већ би, у једном интерпретативно и поетички смелијем антиципаторском захвату заузела место након фигуре *шела*, тј. оне поетике која би тек требало да се испољи у догледној будућности. Поетички низ *Боџ–књиџа–шело–Боџ*, односно модернизам–постмодернизам–пост-постмодернизам–„модернизам“-(у)-будућности уједно је најсажетији могући опис радње, или, другим речима, семантичка формула *Хазарског речника*.

Како је Павићев роман само фиктивна реконструкција изгубљеног издања, која је такође била својеврсна реконструкција, то указује, у контексту њега самог, на епохални заокрет од оних искуствених и сазнајних напора који би водили у смеру активног супротстављања принципу свеколиког негативитета, односно Зла. Пројекат хазарских ловаца на снове доживео је неуспех, о чему сведочи постојање књиџе под насловом *Хазарски речник*. Неуспех отелотворења мистичне књиџе у мистичног Адама резултирао је појавом овог романа. Зашто онда *Хазарски речник*, на крају крајева? Зашто, ако не зато да посведочи како се из митског неуспеха рађају културне вредности, у широком спектру значења. Ако је прикупљање „снова“ у једној митској равни аналогно супротстављању злом поретку, онда је пандан таквом културном и субверзивном акту, у времену које више није и не може бити митско, стваралачко препуштање подухвату читања. Истовремено, тај подухват не подразумева бег од стварности, већ, напротив, њено ванвремено, дубље, митско сагледавање. Отелотворење књиџе не одиграва се више у некаквом спољашњем митском времену, већ у оном које се, са споља-

шњим временом, унутар читаочевих душевно-духовних хоризоната укршта, а можда и мимоилази. Тако сагледано, као митски одраз снова које су хазарски ловци прикупљали, читање постаје врхунско и *истинитије* стање егзистенције. Стога, Павићев роман, који тражи активног и стваралачког читаоца, не представља само културни споменик књижевности, већ и снажну апологију читалачког чина. Као што, према речима једног од ликова *Речника*, „на дну сваког сна лежи Бог“ (Павић 2001: 101), онда је јасно зашто је и ова књига, изаткана од снова, сама по себи – Бог.

Извори и литература

1.1.

Павић 2001: М. Павић, *Hazarski rečnik* [ženski primerak], Beograd: Dereta.

1.2.

Ахметагић 2006: Ј. Ahmetagić, *Unutrašnja strana postmodernizma*. Павић; *Pogled na teoriju*, Beograd: Raška škola.

Јерков 1996: А. Јерков, „Од нове текстуалности до културне поетике“, у: М. Павић, *За увек и дан више*, Земун: Драганић.

Павић 1991: М. Павић, „Кратка историја читања“, *Књижевности*, 91, Beograd, 1/2, 239–241.

Пијановић 1998: П. Пијановић, *Павић*, Beograd: Филип Вишњић.

Татаренко 2010: А. Татаренко, „У потрази за другим телом“ романа: *Друго тело* М. Павића – између књижевне археологије и ергодицких стратегија“, у: С. Дамјанов (ур.), *Павићеву палимпсестии. Зборник радова*, Бајина Башта: Фондација Рачанска баштина. (www.khazars.com)

Хасан 1983: I. Hasan, „Pristup pojmu postmodernizma“, *Polja*, 297/298, Novi Sad, 455–458.

GOD AND THE EMBODIMENT OF THE BOOK. THE DYNAMIC INTERDEPENDENCE OF STRUCTURAL AND SEMANTIC PLANE IN DICTIONARY OF THE KHAZARS, NOVEL BY MILORAD PAVIĆ

Summary

In *Dictionary of the Khazars* we can distinguish two intertwined spiral semantic levels: textual and metaphysical, or to be exact – "postmodern" and "modernistic". The first one deals with the issue of textuality, which also consider relation to history, religion and institutionalized power, while the other reconstitutes the legality of time, "the truthfulness" of heresy and complete metaphysical, transcendent architecture of the novel. When it comes to structure of the novel, we are talking about semantical plane, which paradoxically and primarily corresponds with the metaphysical level. Also, we need to make a difference between *Dictionary* as a novel, the so-called "reconstruction" of the homonymous writing from the 17th century, which reader holds in his hands, and "dictionary of the Khazars", as a dream-hunters project, which goal is to embody Adam on earth, that would cause a unique inverse apocalypse. On one occasion, when asked in an interview where is God, among so many demons in the book, Pavić answered that God is the book itself. Should there be a final projection of Adam on earth, the creation of "once again, only this time better" everything, the qualitative recreation of the world, with the absence of evil, will not only avoid the human, whose nature is half-demonic, but also God himself. The fate and nature of God are conditioned by subversive human's plan to overcome established ontological boundaries.

Key words: *Dictionary of the Khazars*, book, body, poetics, postmodernism, modernism, textuality, metaphysics, truth, structure, semantics, heresy, God

Kristijan Olah